

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ ГАЛУЗІ Й ЗАГАЛЬНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ НАУК

На рубежі XIX–XX ст. відбувалося поєднання багатьох раніше накопичених ідей, концепцій, теорій в систему політичних знань, у політичну науку. Цей процес був затребуваний суспільством, яке переходило до стадій серйозного політичного управління всім його розвитком і мало потребу в системному, науковому осмисленні й прогнозуванні всіх сторін політичної діяльності.

Принципові знання для поєднання суспільних ідей у політичну науку були у теоретичних розробках Дж.С.Мілля, Е.Дюркгейма, М.Вебера, Т.Моски, В.Парето, Р.Міхельса, М.Дюверже, Б.Рассела та ін. Кожен із них відкрив самостійний науковий напрямок, але головне, що вони зробили для політичної науки – створили методологію досліджень політики.

Дж.С.Мілля про свободу, порядок і соціальний прогрес

Джон Стюарт Мілля (1806–1873 рр.) – англійський філософ-утилітарист, економіст, політичний діяч. Служив чиновником у Вест-Індійській компанії, 1865–1868 рр. член палати общин англійського парламенту. Він засновник англійського позитивізму, послідовник О.Конта на англійському ґрунті, засновник теорії утилітаризму (від лат. користь, вигода, прагнення у всьому мати користь). Будучи прихильником ідеї «суверенітету індивідуалізму», вважав недостатнім принцип особистого щастя (задоволення) для досягнення добробуту всіх.

У працях «Система логіки», «Основи політичної економії з деяким застосуванням до суспільної філософії», «Про свободу», «Про представницьке правління», «Утилітаризм» наголошував, що егоїзм та альтруїзм (від лат. безкорисливе дбання про благо інших) – два головні чинники, що керують людською поведінкою. Визначальною ознакою кожної особи є індивідуалізм, співвідношення прав індивіда і держави,

визначення меж між ними. Вказував, що завжди необхідно встановити чіткі гарантії прав особи – якщо можна деспотизму, так і щодо можливої тиранії більшості.

Первинним правом людини Дж.Мілля вважав свободу думки, відповідно слова та друку. Уряд не має права порушувати ці права. Якщо уряд ввів певні обмеження на свободу думки, то вчинив би надзвичайно нерозважливо.

Найвища свобода людини полягає у прагненні до щастя і добробуту при єдиному застереженні, що це застосування не завдає шкоди іншим. Він переконував, що найкращу охорону інтересів більшості суспільних груп та окремих індивідів може здійснювати ліберальна держава з представницьким урядом.

Суттєвими ознаками цієї держави мали б бути:

- потреба у суспільній згоді та політичне виховання громадян;

- пропонував ввести систему пропорційного представництва, згідно якої освічені люди мають право голосувати декілька разів, а невіглас – тільки один голос. Таким чином, представляв права на політичну участь широким прошарком суспільства, але при збереженні керівної ролі інтелектуальної еліти. У праці «Залежність жінок» вимагав надати право голосу жінкам нарівні з чоловіками.

Гарантією свободи мав бути парламент, який об'єднував би представників різних соціальних груп.

Дж.Мілля розробив комплекс пропозицій щодо функцій парламенту, зокрема, надання права законодавчої ініціативи, схвалення або відхилення законів, виправляти їх під час затвердження.

Виконавча влада має належати відданій групі спеціалістів, з яких складатиметься та чи інша комісія, яка саме буде готувати проекти законів. Головою виконавчої влади має бути прем'єр-міністр, якого призначає парламент (тобто мова йшла про парламентську республіку).

Держава повинна бути охоронцем інтересів кожного громадянина, але влада може втручатися тільки там і тоді, коли порушуються чийсь права.

Дж.Мілля вважав, що держава повинна бути сильною та енергійною і активніше, ніж раніше, втручатися у регулювання

відносин між громадянами.

Е.Дюркгейм про значення солідаризму в розвитку суспільства

У XIX ст. широка політизація європейського суспільства породила чимало концепцій консенсусу (від лат. згода, єдність, одностайність) інтересів. Поширення марксизму, анархізму радикалізувало маси знедолених. Щоб запобігти катаклізмам, проводяться реформи, поширювались концепції солідаризму (згоди), з якими раніше виступали А.Сен-Сімон, О.Конт.

Далі цю ідею у нових умовах опрацював французький філософ, соціолог, творець французької соціологічної школи **Еміль Дюркгейм** (1858–1917 рр.). Він у своїх працях «Метод соціології», «Про розподіл суспільної праці», «Самогубство», «Елементарні форми релігійного життя» та ін. ставив ряд проблем. Серед них проблема відносин між індивідом і колективом, індивідом і суспільством, раціонального співіснування індивідів. Суспільство розглядав як реальність, не зведену до сукупності індивідів, відводив певну роль «колективній свідомості». Розподіл праці вважав основою суспільної солідарності і розглядав соціальні конфлікти як патологічне явище.

Е.Дюркгейм розглядав дві форми солідарності – механічну й органічну. Основою механічної солідарності є подібність, недиференційованість індивідів, а органічна – внаслідок диференціації індивідів, виконують різні функції, що зумовлює їх функціональну належність.

Двом типам солідарності відповідають два види права: репресивне (карає помилки і злочини) і реструктивне (у поновленні у попередньому правовому становищі).

Е.Дюркгейм усвідомлював і небезпеку надмірної регламентації життя індивідів. Звідси у нього висновок про необхідність існування проміжних ланок між суспільством і індивідом. Такою ланкою має бути профспілкова група або ж корпорація.

Колективне життя занадто складне, щоб його міг виразити єдиний орган – держава, яка далека від індивідів. Тому держава і корпорація повинні залишатися різними і автономними, але

виконувати кожна свої функції. Здійснення ідеалу людського братерства Е.Дюркгейм пов'язував з прогресом розподілу праці.

М.Вебер про типи влади та теорію раціональної бюрократії

Важливим напрямком обґрунтування ліберальних доктрин XIX – поч. XX ст. стали соціологічні концепції **Макса Вебера** (1864–1920 рр.) – німецького соціолога, філософа, історика, економіста, засновника основ сучасної політичної науки.

У своїх працях «Об'єктивність вченого-суспільника і соціально-політичне пізнання», «Про категорії розуміючої соціології», «Протестантська етика і дух капіталізму», «Політика як покликання і професія», «Харизматичне панування», «Про буржуазну демократію в Росії», «Господарство і суспільство» визначальною рисою європейської культури Нового часу вважав раціональність, яку він протиставляв традиціоналізму і харизматичному способу організації суспільних відносин. У політиці раціональність, на його думку, знайшла прояв, насамперед, в утвердженні інститутів формального права, парламентаризмі. М.Вебер досліджував зв'язки між політикою і етикою. Європейський капіталізм зобов'язаний, на думку М.Вебера, своїм походженням протестантській етиці, завдяки якій виховувалось працелюбство, бережливість, чесність.

Державу М.Вебер розглядав як відношення панування людей над людьми, яке спирається на легітимне насилья. Він виділяв за мотивацією три типи панування: раціональне, традиційне і харизматичне. Перше спирається на віру в обов'язок легітимного встановлення влади, друге – на характер традицій, третє – на віру в суб'єкта влади, який має таланти від природи і Бога.

Відповідно до типів панування М.Вебер визначив і типи поведінки та легітимності: традиційна, афективна, ціннісно-раціональна та обов'язкова.

М.Вебер опрацював концепцію бюрократії. Раціоналізація політичного життя приводить до її бюрократизації, виділення бюрократії. Він є автором концепції раціональної бюрократії. Для неї характерна знеособленість в управлінні і суворе слідування формальним правилам. Однак демократизація

суспільного життя підриває авторитет бюрократії. Виникає конфлікт між демократією і бюрократією. Для стримування і контролю за бюрократією пропонував теорію плебістарної демократії, згідно якої харизматичний лідер, а не парламент у змозі протистояти їй, оскільки спирається на думку населення.

Він поставив ряд слушних запитань, на які і до сьогодні чіткої, ясної відповіді нема: в якій мірі протестантизм, його ідеї, догми вплинули на формування капіталізму? Його основне положення – вартість, яку він ставив вище всього, була національною величиною Німеччини, а не «демократія, свобода особи» – як вказував відомий вчений Р.Арон. Про це говориться у статті «Вебер» К.Ленка і Р.К.Гочевари у відомій книзі «Класики політичної думки від Платона до М.Вебера» (К.: «Гандем», 2002).

Теорія еліт (Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс та ін.)

У XIX – першій пол. XX ст. отримала розповсюдження давня аристократична ідея про нездатність народних мас до управління. Ця ідея знайшла своє вираження в теорії еліт (від фр. краще, вибране). Її розробники Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс.

Гаetano Моска (1858-1941 рр.) – італійський соціолог, політолог. Після закінчення вузу працював журналістом, професором кількох університетів, був депутатом парламенту, членом Кабінету Міністрів, сенатором. У своїх працях «Теорія урядів і парламентська система», «Сучасні конституції», «Елементи політичної науки», «Правлячий клас», «Історія політичної доктрини» вказує, що політика є сфера боротьби двох протилежних «класів»: пануючої меншості (визначення якої не дав) і підвладної більшості.

Згідно Г.Моски перший клас завжди малочислений, та він монополізує політичну владу, здійснює політичні функції, адміністративне, військове, економічне і моральне керівництво і на цій основі є привілейованим, користується вигодами і перевагами, живе за рахунок другого класу.

Г.Моска вороже відноситься до демократії. Її він вважає утопією, міражем, а коли маси ганяються за нею, то стають об'єктом маніпуляцій з боку «демагогів» і прокладають шлях до

диктатури, до яких він відносив фашизм і соціалізм. Не із послідовною демократією, а із «компетентною» меншістю пов'язував свободу людства.

Послідовником цієї теорії був **Вільфредо Парето** (1848–1923 рр.) – маркіз, італійський соціолог, економіст, професор політичної економії, сенатор, автор низки підручників і наукових праць. Серед них: «Перетворення демократії», «Трактат із загальної соціології» та ін. Пройшов еволюцію від захоплення вартостями демократичного лібералізму до переконання про необхідність авторитарного режиму політичної влади.

Услід за Ж.Сюрелем та Г.Москою вказував на значення насильства в розвитку суспільства, велику роль пануючої меншості в управлінні політичної системи. Саме він пануючу меншість назвав елітою, вважав, що політична стабільність неможлива без оновлення правлячої меншості, консервація еліти є початком застою і виродження. Політичне життя є боротьба і зміна, «циркуляція» еліт. У круговороті еліт він бачить основну рушійну силу суспільного розвитку.

Виникнення і існування панівної еліти В.Парето пояснював головним чином психологічними властивостями людей. В основі людських вчинків, на його думку, лежать нелогічні, ірраціональні збуджуючі початки – так звані «залишки» – інстинкти, намагання: інстинкт компанійності, комбінацій, постійних агрегатів, власних почуттів, цілісності індивідууму, сексуальності.

Можливі по В.Парето різні комбінації «залишків», але в політичних процесах виділяються два типи еліт: еліта «левів» та еліта «лисиць».

Будь-яка еліта рано чи пізно заспокоюється на досягнутому, втрачає свої якості, енергію і вироджується. В суспільстві виділяється нова потенційна сила, яка домагається влади. Панівна не здається добровільно. Тому «циркуляція» еліт здійснюється завдяки насильно, переворотів і революцій, які в цілому корисні для суспільства. Кожна еліта має свій стиль панування. Там, де панує насильство, – це еліта «левів», там, де переконання – це еліта «лисиць». Тобто вся історія політичної влади – це чергування насильства та переконання. Тому історія

– « не що інше, як кладовище еліт».

У період монополістичного капіталу, за В.Парето, панує еліта «лісниць», яку він назвав «демагогічною плутократією». Соціалістичний і революційно-демократичний рух вважав слабкістю цієї еліти і кризою суспільства. Він вороже ставиться як до марксизму, так і до буржуазної демократії.

Його ідеї були частково запозичені фашистською доктриною. Не випадково Б.Муссоліні називав його своїм «вчителем».

Продовжував ідею елітократії **Роберт Міхельс** (1876–1936 рр.) – німецький політолог і соціолог. Був членом Німецької соціал-демократичної партії, поступово розчарувався у соціалістичних ідеалах і вийшов із партії. У 20-х роках виявляв певні симпатії до фашистського руху. Р.Міхельс і Мойсей Острогорський (1854–1919 рр.) доповнили теорію правлячої еліти теорією партійної еліти.

У своїх перших працях Р.Міхельс стверджував, що дійсна демократія може бути тільки безпосередньою, прямою, а представницька демократія несе в собі зародок олігархічності. У цьому проявлявся вплив ідей Ж.-Ж.Руссо. Пізніше у своїй головній праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» Р.Міхельс приходить до висновку, що олігархія – неминуча форма життя великих соціальних структур.

Широка популярність Р.Міхельса пов'язана насамперед із сформульованим ним «залізним законом олігархічних тенденцій». Зміст «залізного закону» полягає саме в тому, що демократія, щоб зберегти себе і досягти стабільності, вимушена створювати організацію, а це пов'язане з виділенням еліти – активної меншості, якій маса повинна довіряти, так як не може здійснювати свій прямий контроль над цією меншістю. Тому демократія неминуче перетворюється у олігархію. Демократія не може існувати без організації, управлінського апарату, еліти, а це веде до закріплення посад і привілеїв, до відриву від мас, до незмінності лідерів, до вождизму. Функціонери лівих партій, особливо вибрані членами парламентів, зміцнюють свій соціальний статус, перетворюються у правлячу еліту. Харизматичних лідерів, які піднімають маси до активної політичної діяльності, замінюють бюрократи, а революціонери і

ентузіастів – консерватори і пристосуванці. Рядові члени організації не в змозі контролювати лідерів через свою некомпетентність. Згідно Р.Міхельсу, масам властива психологічна потреба у лідерах. Маси за своєю природою не просто апатичні, вони більш схильні благоволіти перед сильним лідером. Незалежність вождів посилюється в міру їх нетямності. Не випадково, що Р.Міхельс був одним із ідеалів італійського фашизму.

Теорію еліт на українському ґрунті розробляли українські мислителі, громадсько-політичні діячі Д.Донцов (1883–1973 рр.) і В.Липинський (1882–1931 рр.).

Дослідження політичних партій

(М.Дюверже, Дж.Сарторі, Ж.Шарло та ін.)

У XIX ст. окрім політичної еліти, політичних лідерів суттєво почали впливати на формування державної влади, на економіку, соціальні процеси політичні партії, які на заміну аристократичних угруповань, політичних клубів перетворюються у масові організації. Вчені-суспільники не могли оминути питання вивчення їх місця і ролі у суспільно-політичному житті держави. Серед видатних дослідників цих проблем слід виділити М.Дюверже, Дж.Сарторі, Ж.Шарло.

Моріс Дюверже (нар. 1917 р.) – французький соціолог, політолог, юрист, професор Сорбони, Тель-Авіва, Женеви, Нью-Йорка, член Американської академії наук і мистецтва, всесвітнє визнання отримав після видання книги «Політичні партії». У своїй роботі розглядав структурно-організаційні основи партій, особливості їх становлення і розвитку як інституційних спільностей. Він вперше у науці розглядав проблему взаємозв'язку партійної, парламентської і виборчої систем.

У своїх творах «Вступ до політики», «Демократія без народу», «Політичні інститути і конституційне право» робить аналіз політичних режимів і змісту політики.

М.Дюверже, розробляючи власну теорію політики («Соціологія політики: елементи політичної науки», «Янус. Два обличчя Заходу», «Шах королю» та ін.), розкриває дуалізм політики. Із одного боку, політика – це конфлікт, у якому суб'єкт влади від володіння нею отримує користь і можливість

тут особливо важливі зважені, продумані рішення. Між усім політики часто діють не спираючись на наукові висновки, а керуються лише інтуїцією і «здоровим глуздом», які часто їх підводять. Ось чому необхідний самий серйозний і глибокий аналіз політичних процесів на міжнародному рівні, щоб ясно і чітко, із врахуванням інтересів різних сторін розробляти реалістичний політичний курс, реалістичні концепції міжнародних відносин.

Традиції реалізму йдуть від Платона, Н.Макіавеллі, Т.Гоббса та ін. Сучасна реалістична концепція міжнародних відносин започаткована Е.Х.Карром, його працею «Двадцятирічна криза», в якій він закликав до створення дійсної науки міжнародної політики, яка б будувалася на дослідженні «дійсного» положення речей (тобто «реальності»), а не на розгляді того, що «має бути».

До числа найбільших прибічників реалізму в теорії міжнародних відносин і світової політики належать Б.Рассел, Г.Моргентау, Р.Хілсмен, М.Каплан.

Бертран Рассел (1872–1970 рр.) – англійський філософ, логік, математик, соціолог, політичний письменник, громадський діяч, відомий як активний організатор антифашистського і антивійськового рухів, лауреат Нобелівської премії миру 1950 р., ініціатор Пагошського руху. Цікаво, що у 1920 р. відвідав Радянську Росію.

Б.Рассел автор ряду праць, зокрема «Практика й теорія більшовизму», «Влада», «Історія західної філософії», «Авторитет і індивідуальність», «Принципи перебудови суспільства», «Про освіту», «Німецька соціал-демократія» та ін. Більшовизм охарактеризував як певний релігійний феномен, що був ближче до мусульманства. Більшовизм з'явився там, де суспільство перебувало у кризових ситуаціях, де промислове населення жило у злиднях. Він є антидемократичним режимом, бо основний метод реалізації влади – насильство, беззаконня, недотримання прав особи. Застерігав Захід про неефективність політичної блокади Росії, оскільки росіяни звикли жити у примітивних умовах, витримують блокаду і такі умови.

З 20-х років ХХ ст. головною турботою Б.Рассела стала необхідність уникнути ще одної світової війни, він ненавидів

війну як ірраціональне виверження пани, нудоти і жадоби. Він покладав надії на появу якогось світового уряду, що встановив би рамки, у межах яких наново сформовані національні уряди перевиховували б своїх громадян.

Реалізм спонукав його в 1945 році та трохи згодом робити витяжки на те, що Сполученим Штатам слід було б використати свою тодішню монополію на ядерну зброю, аби примусити Радянський Союз роззброїтись. Б.Рассел припускав, що Радянський Союз чинитиме опір і розпочнеться війна, однак це йому здавалося меншим лихом, ніж остаточне знищення людства внаслідок ядерної війни.

Коли ж обидві наддержави стали володіти ядерною зброєю, ситуація знову змінилася. Це унеможливило шантаж і попереджувальні удари, то ж треба було дотримуватися зменшення ризику випадкового розв'язання війни. З плінном часу Б.Рассел усе сильніше переконувався в тому, що уряди ставляться вороже до миру і в більшості випадків ними керують кримінальні злочинці, але його настанови щодо запобігання розв'язуванню війни носили переважно загальний характер – він був одним із тих, хто вимагав заборони ядерних випробувань в атмосфері, підтримував укладання багатосторонніх відкритих угод і вважав, що за умови перебування ядерної зброї лише в руках наддержав вони зможуть домовлятися про зменшення її кількості і мир буде збережено. Але ця теоретична поміркованість не заважала йому викривати політичну мораль великих держав: в одній із найвідоміших заяв він стверджує, що сучасні державні діячі більше аморальні, ніж А.Гітлер.

Загальновизнаним засновником школи політичного реалізму вважається **Гаус Моргентау**, який очолював школу стратегічного аналізу міжнародних відносин. Він у своїй праці «Політика серед націй», яка зробила значний вплив на багатьох представників політичного керівництва розвинутих країн, в тому числі і США, виклав основні засади реалістичної концепції. Основні положення реалізму, за Г.Моргентау, містяться в наступному: по-перше, щоб правильно розуміти міжнародні відносини необхідно виділити в них головне – це насамперед національні держави або їх правителів; по-друге, існує велика різниця між внутрішньою і зовнішньою політикою

в тій чи іншій країні; по-третє, міжнародні відносини – це боротьба за владу і володіння світом. Метою теорії міжнародних відносин є розуміння того, як і чому проходить ця боротьба, а також розробка засобів, які зможуть регулювати цей процес.

За Г.Моргентау, національний інтерес у міжнародних відносинах містить постійну і змінну складові. Постійна складова національного інтересу визначається трьома чинниками: природою інтересу, який має бути захищеним; політичним оточенням, в якому діє інтерес; раціональною необхідністю, що обмежує вибір цілей і засобів для всіх суб'єктів, задіяних на міжнародній арені. Змінна складова визначається обставинами. Раціональною зовнішня політика є тоді, коли вона мінімізує ризик і максимізує вигоду. Тому цю теорію називають теорією прагматизму і політичного реалізму.

Г.Моргентау підкреслював, що «моральні принципи ніколи не можуть бути повністю здійсненні і мають в будь-якому випадку приблизно відповідати один одному через незмінно «тимчасовий баланс інтересів і завжди неміцне врегулювання конфліктів». Отже реалісти розглядали міжнародну політику як боротьбу за владу, почату суверенними державами у пануванні за переваги. Говорячи про елементи сили, Г.Моргентау з дев'яти елементів сили виділяє дипломатію.

Отже, у XIX–XX ст. відбувалося поєднання багатьох ідей, концепцій в систему політичних знань. Дж.С.Міллер, Е.Дюркгейм, М.Вебер, Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс, М.Дюверже, Дж.Сарторі, Б.Рассел, Г.Моргентау та ін. заклали основи основних шкіл і течій сучасної зарубіжної політології.

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произв. – М., 1990.
2. Вебер М. О буржуазной демократии в России // Полис. – 1992. – №3.
3. Власть и демократия: зарубежные учения о политической науке (под ред. П.Цыганкова). – М., 1982.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
5. Дюркгейм Э. Самоубийство. – М., 1994.
6. Енциклопедія політичної думки (за ред. Д.Міллера). – К., 2000.
7. Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. – М.,

1980.

8. Моска Г. Правящий класс // Полис. – 1994. – №10.
9. Міхельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. – 1990. – №№3, 5, 7, 9, 11; 1991. – №4.
10. Михаелс Р. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. – М., 2000.
11. Політологія: наука про політику (за заг. ред. В.Кремень, М.Горлач). – К.-Харків, 2002.
12. Політологія: історія та методологія (за заг. ред. Ф.Кирилюка). – К., 2000.
13. Хто є хто в європейській та американській політичній науці (малий політологічний словник). – Львів, 1997.
14. Цыганков А. Моргентау: взгляд на внешнюю политику // Соц.-пол. науки. – 1991. – №1.
15. Шляхтун П. Політологія (теорія та історія політ. науки). – К., 2002.
16. Adamova K., Křížkovský. Politologie. – Praha, 1997. – S.27–79.
17. Haskó K., Hülvely I. Bevezetés a politikatudományba. – Budapest (2 kiad.). – 2000. – III.R. – O.17–35.